

Анатолій Філінюк, Андрій Задорожнюк
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ДАНИНА ТРАДИЦІЇ ЧИ ПРАВОВІ РУДИМЕНТИ?

У статті на конкретному фактичному матеріалі обґрунтовується теза про чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. і їх витіснення з суспільного життя в умовах інкорпорації до складу Російської імперії.

Ключові слова: Подільська губернія, литовські статути, правові норми, Російська імперія

В статье на конкретном фактическом материале обосновывается тезис о действии норм Литовских Статутов на поприщах Подольской губернии в конце ХVІІІ – в первой половине ХІХ в. и их вытеснения из общественной жизни в условиях инкорпорации в состав Российской империи.

Ключевые слова: Подольская губерния, Литовские статуты, правовые нормы, ая империя

In article on a concrete actual material the thesis about action of standards of the Lithuanian Statutes in fields of the Podolsk province at the end of 18th – in the first half of the 19th century and their replacement out of the public life in the conditions of incorporation in structure of the Russian Empire.

Key words: Podolsk province, Lithuanian Statutes, legal norms, Russian Empire.

До проблеми вивчення функціонування литовських статутів на території Подільської губернії в різний час неодноразово зверталися дослідники. Так, окремих аспектів теми торкалися П. Батюшков, С. Бершадський, М. Володимирський-Буданов, Ф. Давидович, П. Завадовський, Б. Кочаков, О. Крамар, Д. Міллер, І. Нікотін, А. Повстанський, О. Прусевич, Ю. Сіцинський, М. Слабченко, Є. Сташевський, І. В. Теліченко, з сучасних дослідників – С. Борисевич, М. Бармак, М. Гримич, О. Донік, А. Задорожнюк, Г. Казьмирчук, З. Когут, Т. Соловйова, А. Філінюк, В. Шандра та ін. Значна кількість наукової продукції з проблеми зовсім не є запорукою належного її вивчення. Аналіз наукової літератури показує, що попри численні праці, в яких розкриті ті чи інші аспекти застосування литовських статутів в Україні, досі залишається комплекс незрозумілої загадковості та міфів щодо конкретних обставин, реальних передумов і причин збереження чинності на території Подільської губернії

наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. литовських статутів після приєднання краю до Російської імперії. Більше того, зроблена нами на міжнародній науковій конференції доповідь на однойменну тему викликала в її учасників підвищений інтерес і жваву дискусію, що стало стимулом до цієї розвідки¹.

Метою даної статті є спроба на основі аналізу архівних документів, опублікованих матеріалів і наукової літератури відтворити чинність норм литовських статутів на теренах Подільської губернії у першій половині XIX ст.

Передусім, наголосимо на особливість суспільного розвитку Поділля, як і всієї Правобережної України до 1793 р. полягала в тому, що найважливіші сфери суспільного життя регламентувалися одночасно нормами литовських статутів, магдебурзького права, так званих сеймових конституцій і звичаєвого права². Дослідження останнього часу засвідчили, що по всій її території головну роль відігравали норми другого Литовського статуту (1566 р.), що увійшов у літературу як «кодекс цивільного та процесуального права Речі Посполитої». За свідченням В. Равдзелюнаса, існувало 58 рукописних текстів (списків) цього законодавчого акту: 40 польською, 5 латинською і 13 старобілоруською мовами. Структурно він складався з 14 розділів і 367 артикулів або статей³, нормами яких регулювалися всі життєво важливі справи про спадщину: питання суспільного устрою, судочинства, власності та землекористування, земельні спори, боргові позови тощо⁴. В статуті було закріплено право особистої недоторканості, щоправда, з роками воно стосувалося тільки імущих станів. Статут особливо захищав князів і панів, які мали право судити простих людей й залежну від них шляхту, давати їм у тимчасове користування землі, маєтки, а також відбирати ті маєтки і землі, не зважаючи на давність укладених договорів. За вимогами статуту, проміжним прошарком між поміщиками та селянами була малоземельна і безземельна шляхта,

¹ Філінюк А. Г. Литовські статути в Подільській губернії у XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти? / А. Філінюк, А. Задорожнюк // Україна і Велике Князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: II Міжн. наук. конф., присвячена 75-річчю Ін-ту історії України НАН України (22–24 вересня 2011 р., м. Кам'янець-Подільський). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 65–67.

² Слабченко М. Є. Матеріяли до економічної історії України XIX століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – С. 108.

³ Люты А. М. Статути Великого княжества Литовского (1529, 1566, 1588 гг.) – криницы на гысторыі запрыгвання селян у XVI ст. / А. М. Люты, А. Э. Лютая // Весці БДПУ. – 2007. Серія 2. – С. 29.

⁴ Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 94.

що за матеріальним становищем була близькою до селян, але користувалася рівним правом і привілеями поміщиків. Передбачалося, що феодално залежні селяни не тільки не мали права власності, а й права без дозволу пана продавати землю, якою користувалися, а також змінювати місце свого проживання. Його чинність у краї зберігалася аж до початку 40-х рр. XIX ст. з поступовим звуженням впливу.

Своєрідність застосування норм Литовських статутів на території Поділля і всієї Правобережної України полягала в тому, що воно відбувалося у період поглинення до складу Російської імперії, входження наших предків у сферу дії російського законодавства й було пов'язане як із руйнуванням місцевих правових і звичаєвих норм, так і пристосуванням колонізаторів до їх до функціонування. Ліквідувати чинність литовських статутів відразу царизм не міг із кількох причин. По-перше, в Росії на початок 90-х рр. XIX ст. не було таких правових норм, які б могли регулювати основні сегменти суспільного життя краю. По-друге, швидка заміна їх дії імперськими нормативними актами позбавила б росіян можливості створення в краї необхідної соціальної бази. По-третє, це неодмінно спричинило б збурення магнатів і шляхти і не дозволило самодержавству закріпитися на теренах Подільської губернії і всієї Правобережної України. По-четверте, в разі заміни місцевого права російським законодавством виникло б непорозуміння між населенням і колонізаторами через незнання мови нової метрополії.

Між тим, витіснення норм Литовського статуту з ужитку розпочалося ще напередодні офіційного приєднання Поділля до Російської імперії. Початок цьому поклав іменний рескрипт імператриці від 8 грудня 1792 р.⁵, за яким провели люстрацію в регіоні. Її кінцева мета полягала в розробці основ управління казенними помістями за російськими правилами, а також у посиленні нагляду за господарською діяльністю їх власників⁶. Ставилось завдання скласти вірну карту з камеральним описом новопридбаних територій із тим, щоб під наглядом губернаторів зусиллями надійних для самодержавства чиновників зібрати ґрунтовні відомості про доходи повітів, поміщицьких і монастирських сіл і мешканців, які жили в них⁷. Слід було підготувати інформацію про характер та особливості поземельних відносин, в тому числі про власників коронних маєтків на емфітеутичному праві, юридичні права на котрі вони повинні були довести.

⁵ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии (Далі – ПСЗРИ-1), 1830. – № 17090.

⁶ *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – С. 41.

⁷ Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.) – Вып. 1. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1885. – С. 6.

В ході вивчення природного та виробничого потенціалу регіону російські чиновники прийшли до переконання, що життя в маєткових господарствах Поділля влаштувалося за статтями Литовського статуту, а їх власники своєю волею встановлювали податки та призначали обсяги оренди на основі його статей⁸. За нормами цього правового акту, кожен поміщик на власній землі мав право засновувати містечка. У свою чергу, польська Конституція 1768 р. дозволяла їх засновувати на відстані двох миль одне від одного⁹. При влаштуванні містечок переваги надавалися торговельно-ремісничим категоріям населення, виробництво яких спрямовувалося на задоволення потреб панських економій. Оскільки дідичі мали в своїх маєтностях необмежену владу, то, поселяючи в містечках євреїв, вони брали з них зобов'язання розвивати ремісниче виробництво і торгівлю.

У прагненні швидше і тісніше прив'язати Поділля і всю Правобережну Україну до імперського тіла, царський уряд став на сторожі інтересів поміщиків і паралельно намагався пристосувати земельне право до державних потреб Росії. На це було спрямовано укази, циркуляри, приписи та інші підзаконні акти. Кроком до цього стала вимога імператорського маніфесту від 27 березня 1793 р.¹⁰ до шляхти, за якою для збереження прав на нерухоме майно і всіх форм землеволодіння та посесії кожен її представник повинен був скласти присягу на вірність російській короні. Стержневим у всіх законодавчих і нормативно-правових актах, поширюваних на Поділлі та Правобережній Україні загалом, було те, що вони, поряд із визнанням чинності польського законодавства, визначали функції центральних і місцевих органів влади в управлінні як державними, так і приватними помістями. В такий спосіб у краї зберігалися існуючі форми землеволодіння – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння тощо, але зверхність і контроль за ними переходив до самодержавства. Між тим, російські власники дарованих маєтків успадкували основні феодальні традиції польських попередників, унормовані попереднім правом.

Поширені в краї перші законодавчі акти Російської імперії були свідченням того, що царизм дозволив органам влади і судочинства керуватися при врегулюванні поземельних відносин й питань приватної власності існуючими нормами і традиціями. З одного боку, цим підтверджувалася готовність виконувати оголошені ним обіцянки, з іншого – створювалися умови для сприйняття місцевим населенням легітимності приналежності

⁸ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 14.

⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 22.

¹⁰ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17108.

регіону до імперії. Але це аж ніяк не означало, що уряд мав намір залишати незмінним місцеве право, а тим більше пристосовувати до нього російське законодавство. Навпаки, кінцевою метою самодержавства було намагання закріпити імперські норми та імплантувати в них існуючу в краї правову базу.

Реалізація політики царизму щодо заміни в Подільській губернії та всьому Правобережжю Литовського статуту нормами російського законодавства пройшла у кілька етапів. *Перший* із них співпав з останнім періодом (1793–1796 рр.) правління Катерини II, позиція якої зводилася до того, щоб без проміжних етапів скасувати чинне в краї законодавство і структуру управління та запровадити їх на російські. Оскільки багато інститутів земельного права Росії були аналогічними як у Речі Посполитій, уніфікацію законів, які регулювали питання власності, здійснити це було неважко. Однак розвиток подій, пов'язаних із повстанням на чолі з Т. Костюшко і третім поділом Речі Посполитої, що супроводжувався приєднанням до Росії частини Волині та новим адміністративно-територіальним розмежуванням регіону, а згодом смерть імператриці, не дозволили реалізувати далекосяжних планів відразу ж після приєднання до Російської імперії.

Одним з ключових став іменний указ від 19 квітня 1793 р. «Про право володіння коронними маєтностями особами за привілеями, які склали присягу на вірність і підданство»¹¹. Незабаром, указом імператриці від 20 жовтня 1794 р., були збережені права приватної власності на нерухомі маєтки та кріпаків, котрими магнати і шляхта володіли за Речі Посполитої. У маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського Т. І. Тутолміна від 16 травня 1795 р. підкреслювалося, що її імператорська величність наказує «з об'ятых войсками ея областей, по укрощении бывшего в них всеобщего мятежа, присоединить к империи своей на вечные времена нижеозначенные земли к губерниям, мне вверенным, прилеглые, для насаждения в них порядка и правосудия способом введения в онныя благоустроенного правления...»¹². Спираючись на імператорське повеління, намісник оголосив підтвердження самодержицею: а) нічим необмеженої свободи в публічному відправленні підданими їхньої віри та законне кожного володіння і майно; б) наділення всіх і кожного повною мірою і без усякого вилучення всіма тими правилами, вольностями і перевагами, якими користуються здавна її піддані, таким чином, що кожний стан із жителів приєднаних земель вступає з самого

¹¹ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17198.

¹² ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17332.

дня цього в усьому йому властиві вигоди на всьому просторі імперії Російської¹³.

В розвиток цієї тези у наступному імператорському маніфесті від 13 липня 1795 р. наголошувалося, що, запровадивши спокій у повернутих навіки землях, царизм зосередив головну увагу і волю на цьому придбанні, «...во-перше, до того, щоб, огородивши ...усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, подібне тому, під покровительством якого благоденствує таке число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну серцю нашому їжу, поширювати благоденство на рід людський і творити всіх як можна, щасливими. Слідуючи цим правилам, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володінні і майні, але, прилучивши їх до слави і благоденства імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються»¹⁴. Трохи згодом, 14 грудня 1795 р., Катерина II підтвердила шляхті права, вольності і привілеї, якими здавна користувалися в Росії стани.

Урядовцям видавалося дивним і незрозумілим життя самоврядних міст¹⁵. Тому він спочатку спрямував свої зусилля на звуження в них рамок магдебурзького права, послаблення сили українських звичаїв і самоврядних традицій, а тоді крок за кроком виводив їх з ужитку. Абсолютна більшість міських поселень залишалась приватною власністю з символічною формою самоврядування¹⁶. Саме тому імператриця восени 1795 р. низкою своїх актів узаконила інститут приватних міст регіону¹⁷. А в січні 1796 р. для 13 міст Брацлавського та 10 міст Подільського намісництв уряд підтвердив магдебурзьке право, чим фактично обмежив їхнє міське самоуправління¹⁸.

Міські магістрати переважно функціонували в складі двох голів і чотирьох ратманів, обраних міським населенням¹⁹. При них діяли сові-

¹³ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17332.

¹⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17356.

¹⁵ Основи етнодержавознавства: підруч. / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – С. 198–199.

¹⁶ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [Навч. посіб. для уч. гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Наталя Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – С. 268.

¹⁷ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб., 1830. – № 17114; № 17264; № 17418.

¹⁸ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля / Ю. Савчук. – Вінниця: Континент-Прим, 1997. – С. 63.

¹⁹ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 226. – Оп. 80. – Спр. 32. – Арк. 2–6.

сні суди²⁰. У їх компетенції перебував розгляд як цивільних, так і кримінальних справ жителів міст. Наприклад, у Вінниці влада функціонувала у вигляді магістрату на чолі з війтом. Він складався з трьох виборних органів – ради, лави (суду) і гміни. Мешканці міст з їх передмістями підпорядковувалися магдебурзькому праву та визнавалися повноправними міщанами, а жителі приміських сіл, як і раніше, підлягали панщинному праву та вважалися міськими кріпаками²¹.

Надаючи особливого значення правовій регламентації органів влади та судочинства, наприкінці травня 1796 р. на Подільську та Волинську губернії самодержавство поширило чинність сенатського указу про застосування в уїздних підкоморських судах і магістратах польської мови²², а в головних судах при оформленні документів – одночасно російської та польської мов по обидва боки аркуша.

Посівши престол, Павло I, з правлінням якого (з кінця 1796 до початку 1801 р.) був пов'язаний *другий* етап ліквідації місцевого права, відмінив виборні посади в нижніх земських судах, заборонив губернські дворянські збори, реорганізував дворянську опіку та сирітський суд. Але незабаром процедура обрання голів обох департаментів головних судів була відновлена²³. В надії залучити на свій бік місцевих дворян, цар відновив чинність Литовського статуту на всій території приєднаних західних земель²⁴ (тим самим визнав його пріоритет у юридичній практиці краю й фактично схвалив його застосування), надав дозвіл збирати сеймики для обрання замість предводителів дворянства маршалів і інших чиновників місцевих органів влади, в тому числі судових, депутатів або засідателів, хорунжих тощо.

За його наказами і розпорядженням²⁵, у краї була проведена люстрація, а люстраційний інвентар набрав законну силу як для безпосередніх власників, так і для тримачів державних помість, що робило його документом публічного характеру і набувало повну силу доказу на суді. Після завершення ревізії державного майна урядовий Сенат велів судовим ор-

²⁰ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА в Санкт-Петербурге). – Ф. 1286. – Оп. 7. – Д. 63. – Л. 317–318; Ф. 1287. – Оп. 31. – Д. 184. – Л. 1–12.

²¹ Гигорчук П. С. Правове становище м. Вінниці у XVII–XVIII ст. (за працями В. Д. Отамановського) / П. С. Григорчук, В. П. Воловик // Історія України: Маловідомі імена. – К.: Донецьк, 2001. – Вип. 15. – С. 128.

²² Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – Ф. 210. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 170.

²³ ЦДІАУ у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1 а. – Арк. 132.

²⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 17702.

²⁵ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-117. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–538.

ганам керуватися в діяльності з врегулювання поземельних відносин «... тими самими правами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях відображених керувалися». Цим самим, була збережена чинність колишнього законодавства – положення Литовського статуту та сеймових ухвал²⁶.

Але стверджувати про особливе бажання самодержця зберегти місцеве законодавство в незмінному вигляді буде далеко необ'єктивним. Скоріше, можна погодитися з С. О. Борисевичем, який пише, що в цей час «імперський уряд ще не спроможний був докорінно змінити практику використання польсько-литовського законодавства»²⁷. Умовою його застосування стало поєднання імперських правових норм і те, щоб воно не суперечило імперській управлінській практиці.

Напередодні приєднання до Росії земель Правобережної України тут було характерним поширення володіння і користування невласними землями, що називалося посесією. Посесія застосовувалася в таких п'яти основних формах, як: службове володіння, пожиттєве управління, безплатне пожиттєве володіння, оренда і застава. Службове володіння слугувало формою компенсації заробітної плати за службу на державній посаді. Безплатне пожиттєве володіння застосовувалося при передачі помість із метою матеріального забезпечення тих чи інших шляхтичів. Орендні та заставні володіння передбачалися відповідними угодами, якими визначалися можливі прибутки, проценти, розміри ренти, період дії, порядок виплати боргів тощо.

Наприклад, Ольховецьке староство Подільської губернії було передане на 50 р. у емфітеутичне володіння генералу графу Ф. Потоцькому за конституцією від 1775 р. і підтвержене привілеєм від 17 серпня 1787 р., а 20 березня 1807 р. поступило у володіння генерал-майора Дзеренкова з річним податком за люстрацією 1798 р.²⁸.

Водночас царизм готував юридичну базу для витіснення зі вживання місцевого законодавства. Незважаючи на те, що верховна влада зберегла в краї чинність юридичних норм Литовського статуту, вона поширювала на його теренах новосформовані законодавчі норми, застосовуючи прецедентне право, чим запровадила паралельність дії польського і російського законодавства²⁹, що гальмувало розвиток поземельних відносин, оскільки

²⁶ Борисевич С. О. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / С. О. Борисевич, Н. Р. Темірова // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 95.

²⁷ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) / С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – С. 21–22.

²⁸ ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1322. – Арк. 48.

²⁹ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин... – С. 44.

ки в разі необхідності можна було використовувати норми то одного, то другого, а то й компілятивно їх застосовувати³⁰.

Витіснення чинності литовських статутів було тісно пов'язане зі змінами у поземельних відносинах і насамперед торкнулося секвестрованих помість і викуплених міст, перетворених в повтові центри. В них царизм намагався зменшити відмінність у законодавстві за рахунок запровадження російського законодавства і одночасного посилення державного контролю за землеволодінням і землекористуванням. Загалом упродовж першої половини ХІХ ст. відбувалося законодавче та нормативне впорядкування володіння, користування і розпорядження земельними наділами всіх верств населення подільського краю. У такий спосіб забезпечувалося не лише юридичного врегулювання багатьох питань, а й руйнування дворянської монополії на право приватного землеволодіння.

Саме в цей період зародилася ідея кодифікації нормативної бази, в якій відчувалася суспільна потреба. Як справедливо наголошував М. Є. Слабченко, «Персональні укази імператорів, сенатські розпорядження і роз'яснення Державної Ради – все це відмінювалося одно другим, відмирало то в цілому, то в частині, суперечило одно одному. І не тільки перед панством стояло завдання кодифікації. Її почували й практики в центрі. Навіть така не прихильна до українців особа, як кн. Вяземський, представила на розгляд «Записку громадянську про опублікування екстрактів із указів» і доводила, що «стосовно до законів і прав малоросійських, ці області управляються колишніми законами, які і надруковані мають бути особливо»³¹.

Для розгляду справ між жителями, що мешкали в Правобережній Україні і користувалися правом громадянства, на основі іменного указу від 27 серпня 1797 р. були засновані надвірні суди та ратуші³². 19 вересня Павло І затвердив доповідь Сенату «Про залишення в Мінській, Волинській і Подільській губерніях термінів для апеляції та підписання незгод на рішення справ тих самих, які існували до приєднання цього краю і про суд місцевих чиновників за посадові злочини за Литовським статутом»³³. Восени для судової гілки влади набула чинності норма про апеляційний термін³⁴.

³⁰ Там само. – С. 54.

³¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічної історії України ХІХ століття. Т. 1 / М. Є. Слабченко. – К.: Держвидав України, 1925. – С. 108.

³² ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18165.

³³ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18147.

³⁴ ПСЗРИ-1. – Т. 24. – СПб., 1830. – № 18252.

Поділля і вся Правобережна Україна були включені в імперію разом із хитким і неточним вічно-чиншовим правом³⁵. Тому в іменному указі від 10 квітня 1798 р. перед Сенатом і губернською владою було поставлено завдання зібрати та переосвідчити інвентарі всіх староств й інших помість і привести їх в точну відповідність із російськими законами, щоб не було в цьому ніякого обману³⁶. Не менш складним було освоїти мало-відому для росіян форму власності, що ґрунтувалась на емфітеутичному праві, тобто фактичну 50-річну оренду державними, королівськими і коронними помістями (староствами, або старостинськими) з правом передачі маєтків у наступну оренду чи нащадкам. Такі помістя до 1793 р. були власністю Комісії державної скарбниці і Коронної Асесорії. Емфітеутичне право полягало у законному дозволі володіти староством упродовж 50 років, доходами, за винятком певної частини – кварти, з дозволу короля користувалися, поселяли селян, нарощували доходи і поступалися іншим особам. Якщо помістям володіли три брати, то вони обирали одного і передавали йому право управління.

Що ж до помість, які перейшли у підпорядкування до державної скарбниці і стали називалися староствами, то вони поділялися на гродові та негродові. Перші (гродові) були приписані до королівських замків, які виконували функції судових і адміністративних центрів на місцях. Прибуток від них спрямовувався в якості винагороди за виконання службових обов'язків посадових осіб, на жалування підпорядкованих їм чиновників, ремонт замків і адміністративні витрати. Другі (негродові) староства або королівщини перебували в позиттивному управлінні окремих магнатів і шляхти за заслуги перед королем і державою. Саме вони були господарями і розпорядниками доходів від них.

На початку ХІХ ст. були збережені форми землеволодіння, що перейшли у спадок від польських часів, – інститут довічних старостинських володарів, емфітеутичне право, ленні володіння. Зокрема, на Поділлі частка старостинського землеволодіння становила 10 %³⁷. Разом з тим, зазначені форми землеволодіння поступово набували загальноросійських рис. Суддя Одеської судової палати О. Боровиковський у праці «Отчет судьи» навів низку прикладів стосовно Правобережжя, коли місцевий звичай регулював відносини між поміщиком і селянином. Крім того, в економічному секторі регіону особливого розвитку набув інститут, так званого, чиншового права.

³⁵ Рембовский А. История и значение чиншевого владения в Западном крае / А. Рембовский. – СПб.: Б.и., 1886. – С. 119

³⁶ ПСЗРИ-1. – Т. 25. – СПб., 1830. – № 18475.

³⁷ Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. О. Борисевич // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 85.

Судовими інстанціями в містах стали магістрати та ратуші, створені з появою Брацлавської і Ізяславської, а згодом Подільської³⁸ губернії. Зокрема, наприкінці лютого 1799 р. були затверджені міські ратуші Вербовця, Ушиці, Хмільника та Літина³⁹. У 1801 р. в м. Кам'янці-Подільському замість губернського магістрату постав ратгауз, який представляв собою міське правління в складі двох департаментів – цивільних і кримінальних справ. Обидва департаменти входили до загального складу губернського правління і функціонували під наглядом керівника губернії як окремі структури, які здійснювали правосуддя. Тоді ж ратгаузи з'явилися і в повітових містах, а в штатах міських магістратів і ратуш були запроваджені посади секретарів⁴⁰. У середині березня того ж року були відновлені дворянські вибори, на основі яких всі повітові та земські суди знову наповнювалися з числа обраних дворян⁴¹. З дозволу імператора стали обирати голів головних судів⁴². За вимогами Литовського статуту виконання судових вироків покладалося в повітах на повітові суди, а у містах – на магістрати та ратуші.

Третій етап ліквідації українського законодавства на Поділлі тривав близько 10–15 рр., коли наступник на російському престолі Олександр І не виявляв особливої агресивності до традиційного правового поля в Правобережній Україні. Очевидно, не мале значення в цьому мав вплив на імператора авторитетного польського магната А. Чарторийського. Проте, на противагу своєму попереднику, він після кількох років лояльного ставлення до юридичних засад на території Правобережжя змінив свої погляди й розпочав перебудову державної споруди та увічнення її розробкою «Уложення за зразком кращих законоположень Західної Європи». Тим самим розгорнув руйнацію місцевого правового поля.

Історик Зенон Когут в одній зі своїх монографій достатньо детально описує, як царизм крок за кроком руйнував правову і судову систему в Наддніпрянській Україні. Учений підкреслює, що імператор неприхильно поставився до петиції представників української еліти з проханням зберегти місцеву судову систему. Але чи міг імператор піти на зустріч цим намаганням, коли особисто очолював курс на інкорпорацію українських земель? Однозначно – ні. Адже статті литовських статутів та магдебурзькі узаконення були юридичною базою для регулювання правової та виробничої сфер життя. За цих умов, кодекс місцевого права (тобто

³⁸ ДАВО. – Ф. Д.-634. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–4; РГИА в Санкт-Петербурге. – Ф. 1374. – Оп. 1. – Д. 297. – Л. 1–19; Ф. 1374. – Оп. 1. – Д. 188 б. – Л. 182–184.

³⁹ Там само. – д. 269, л.151.

⁴⁰ ПСЗРИ-1. – Т. 26. – СПб., 1830. – № 19763.

⁴¹ ПСЗРИ-1. – Т. 26. – № 19790.

⁴² ПСЗРИ-1. – Т. 26. – № 19839.

специфічну суміш Литовського статуту, звичаєвого права та елементів Магдебурзького права) було збережено. Більше того, в 1807 р. було проведено його кодифікацію⁴³.

Власне, кодифікаційну роботу, що зосереджувалася в Другому відділі Власної царської канцелярії під однойменною назвою, було розпочато ще в 1798 р., коли Корнілович зробив переклад Литовського статуту з польської мови на російську, а Борохович і Добжанський переклали різні конституції, постанови сеймів. Тим часом, чиновник Ананієвський склав звід цивільних законів, включаючи місцевих.

На початку 1804 р. було створено кодифікаційну комісію («Комісію складання законів») в складі 3 експедицій. «Малоросійськими правами» повинно було займатися 6-те відділення 2-ї експедиції. У його складі над кодифікацією права України працювали 2 групи. Перша, на чолі з А. Р. Повстанським, займалася правом Правобережної України (Київської, Волинської та Подільської губерній). Упродовж 1804–1808 рр. українська кодифікаційна комісія на чолі з графом П. Завадовським в складі 2 груп кодифікаторів права під керівництвом з А. Повстанського і Ф. Давидовича уклала «Звід місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі» та «Зібрання цивільних законів, діючих в Малоросії» під назвою «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Збірники містили норми чинного в Україні права. Підсумком праці групи А. Р. Повстанського став проект «Зводу місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі». Його джерелами були норми звичаєвого права та збірники польсько-литовського і німецького права, зокрема, Литовські статuti та «Саксонське зеркало». «Зібрання...» поділялося на 3 розділи; про особи, про зобов'язання, про майно (викладені у 5-ти книжках), котрі, в свою чергу, включали глави та параграфи. Із 1255 статей «Зібрання малоросійських прав» 515 ґрунтувалися на нормах Литовського статуту, 457 – на «Саксонському зеркалі», 224 – на Холмському праві й 58 – на Магдебурзькому праві. У «Зібранні малоросійських прав» чи не вперше в дореволюційній історії було систематизовано норми цивільного права, зокрема про спадщину, власність, сімейно-шлюбні та інші правовідносини. За змістом – це збірник феодального права. На відміну від попередніх збірників XVIII ст. у ньому знайшли відображення ті правові зміни, що відбулися в Україні у зв'язку з розкладом феодалізму і зміцненням капіталістичних відносин.

Тим часом урядові кола, в прагненні привести українське законодавство у відповідність до російського і усвідомленні необхідності висвітлення норм Литовського статуту, яким керувалися судові та адмі-

⁴³ Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 69–70.

ністративні органи на місцях, ініціювали (наказ міністра юстиції) його видання в редакції 1786 р. під контролем 6-го відділення «Власної Його Імператорської Величності Канцелярії». В 1811 р. було надруковано текст III Литовського статуту російською і польською мовами. Його переклад здійснювався з польського видання 1786 р., що свідчило, що в Росії не знали або не хотіли знати, що за походженням Статут був пам'яткою не польського права, литовського, українського і білоруського народів. Цей текст Статуту і був чинним джерелом права до поширення на Україну законів Російської імперії в повному обсязі. Він містив норми цивільного і процесуального права, що залишалися чинними в Україні під час реформування місцевої влади й управління. Статут мав дві частини, 14 розділів, кожен з яких поділявся на параграфи. Він надрукований у такий спосіб: ліворуч подавався польський текст, праворуч – російський. До кожного параграфу були пояснення і доповнення з польських і литовських конституцій і статутів. У кінці Статуту містився покажчик, де в алфавітному порядку були подані пояснення юридичних термінів із зазначенням розділів, артикулів і параграфів. У цілому структура Литовського статуту 1811 р. і довідник до нього були складені чітко, послідовно, що полегшувало процес користування. Він містив норми матеріального і процесуального права, що фактично діяли в Україні аж до часу, що залишалися чинними в Україні під час реформування місцевої влади й управління до поширення російського законодавства.

В 1814 р. у Подільській губернії було запроваджено генеральне межкування земельних володінь казни, поміщиків та церкви. Воно було законодавчо відрегульовано, адже процес межкування регламентувався межою інструкцією 25 травня 1766 р., Литовським статутом та положенням, що передбачало припинення межових суперечок між різними власниками земельних угідь. Але і на цей раз не було запроваджено чіткого адміністративного механізму його реалізації. Це спричиняло ситуацію, коли більшість землевласників краю опинилися в судових суперечках за межі своїх володінь⁴⁴.

Четвертий етап руйнування чинності литовських статутів бере свій відлік від 1815 р. – часу перемоги Росії у франко-російській війні. Особливість його застосування на цьому етапі полягала в поступовому витісненні його з правового поля та заміною російським законодавством. Їх застосування в Подільській губернії і загалом у Правобережній Україні, яку офіційно розглядали до 1830 р. польськими територіями, збереглося

⁴⁴ *Борисевич С. О.* Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні... – С. 74.

до офіційного скасування у 1840 р. В Лівобережжі ці норми були скасовані через три роки після припинення чинності у Правобережжі⁴⁵.

Разом з тим, на основі Литовських статутів та магдебурзьких узаконень приймалися судові рішення. Зокрема, у 1819 р. князь Й. Четвертинський (власник м. Княжпіль Ямпільського повіту) звертався до подільського військового губернатора О. Бахметєва зі скаргою на сусіда, власника м. М'ястківки Ольгопільського повіту поміщика Я. Ярошинського за утиски жителів містечка Княжпіль у проведенні ярмаркових торгів. За його словами, озброєні люди кривдника під загрозою покарання не дозволяли відвідувати ярмарки в м. Княжполі. У січні 1819 р., в присутності возного Ольгопільського земського суду затримали кілька людей Я. Ярошинського та відібрали в них зброю: рушницю, шаблі, дротики і пістолети. У відповідь на дії сусіда, той силами загону з кількох сот осіб визволив арештованих⁴⁶. Тоді Я. Ярошинський звернувся зі скаргою до царя, оскільки привілеєм від 1787 р. в Княжполі дозволялось проводити лише 11 ярмаркових днів на рік⁴⁷, тоді як власник містечка дозволив їх проведення щочетверга (52 рази на рік). Проведення торгів і робота шинку приносили значні прибутки Й. Четвертинському, а Я. Ярошинський та його містечко М'ястківка, що знаходилося за милою від шинку, зазнавали через це значних збитків. По-перше, селяни м'ястківські та найближчих сіл спивалися; по-друге, стали занепадати м'ястківські ярмарки⁴⁸. Губернське правління вирішило заборонити проведення щочетверга ярмарку в містечку Княжпіль, дозволивши їх організувати лише за чітко наданою привілеєм 1787 р. кількістю⁴⁹.

Отже, розвиток правової системи України відбувався шляхом централізації і уніфікації, відміни системи права та поширення на її територію російської системи при збереженні окремих особливостей, котрі склалися історично⁵⁰. Урядові кола імперії, вбачаючи необхідність у висвітленні норм Литовського статуту, яким ще користувалися судові й адміністративні органи на місцях, ініціювали (наказ міністра юстиції) видання цього статуту в редакції 1786 р. Загалом норми права в усіх сферах його застосування не виходили за межі феодално-кріпосницьких відносин. І

⁴⁵ Козут З. Вказ. праця. – С. 71.

⁴⁶ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 108.

⁴⁷ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 540.

⁴⁸ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 540 зв.

⁴⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 683.

⁵⁰ [http://idpu.mylivepage.ru/wiki/324/231/Кодифікація права України в першій половині XIX ст.](http://idpu.mylivepage.ru/wiki/324/231/Кодифікація_права_Україні_в_першій_половині_XIX_ст.)

лише кілька нових норм, зафіксованих у X томі, віддзеркалювали буржуазний характер тогочасних майнових відносин та інтереси буржуазії⁵¹.

У 1830–1833 рр. у складі відділення працювала група під керівництвом І. М. Даниловича, яка здійснила систематизацію діючих правових норм в Україні і підготувала «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережної України та Білорусії). Він складався із вступу, 3-х частин і додатків і за своїм характером був збірником матеріального і процесуального цивільного права. Автори проекту прагнули якомога ширше використати загальні норми російського права як головного джерела, а місцеве право підпорядковували імперському законодавству, щоб воно лише регулювало конкретні взаємовідносини в межах загальних вимог основних законів. Передбачалася повна ідентичність систем Зводу законів Російської імперії в розділах, де викладені норми про стани, судочинство та цивільні права. У Звід були включені деякі норми місцевого права Правобережної України в галузі цивільних відносин: право власності дворян-татар (нехристиян) на кріпаків, деякі норми, які визначали правове положення дружини, особливості опіки, договору дарування, складання договорів взагалі та ін.

У 1833 р. проект Зводу був затверджений Державною Радою, але юридичної сили діючого джерела права він так і не набув. Перемогла інша тенденція – поширення на територію України російської системи права і введення в дію Зводу законів Російської імперії. У 1827–1835 рр. було скасовано застосування збірників магдебурзького права в усіх містах України, а в 1840–1842 рр. припинено чинність норм Литовського статуту і поширено загальноімперське цивільне та кримінальне законодавство.

Отже, вивчення наукової літератури, залучення архівних джерел засвідчують, що упродовж першої половини ХІХ ст. в Подільській губернії продовжували діяти законодавчі норми литовських статутів та узаконення польських королів, особливо у ситуаціях, коли російське право не могло вирішити конфліктні питання. Ставлення до них з боку самодержавства було спрямоване на прагнення скористатися їх механізмами для здійснення існуючої в краї правової реконструкції в напрямку уніфікації з російським імперським правом. Разом з тим, литовські (головним чином українські) і магдебурзькі (самоуправлінські) традиції ще тривалий час залишалися чинними в середовищі ремісничих і братських організацій Поділля і всієї Правобережної України.

⁵¹ <http://radnuk.info/pidrychnuku/ictoriua-prava/514-istoriya/11570-2010-12-07-23-36-37.html>.

**The Lithuanian Statutes in the Podol'sk province
in the first half of the 19th century:
tribute of tradition or legal rudiments?**

In the article on the concrete historical material the thesis substantiates that with the accession of the Russian Empire in the end of the 18th – the first half of the 19th century laws Lithuanian statutes and legalization of Polish kings were existing in Podillya, especially in situations where Russian law could not solve the legal and controversially-conflict issues. Usage of Lithuanian law rules by autocratic government was conditioned with its deep rooting in all spheres of the life, with the failure of the imperial government in the short term to change law into Russian and to bring in line with the law, which functioned in the state, with tsarism desire to direct Lithuanian statutes mechanisms on unification of legal state field. Validity of Lithuanian statutes in the official legal practice was forced out slowly and was stopped with the completion of the process of region incorporation into the state body. Lithuanian (mostly Ukrainian) and Magdeburg (local government) traditions continued functioning among craft and fraternal organizations in Podillya and Right-bank Ukraine.